

Εδεσσαίων Πόλις.
Ζητήματα δικαίου και θεσμών στη ρωμαιοχρατούμενη Έδεσσα

Είναι μεγάλος πειρασμός για τον ιστορικό του δικαίου η προσπάθεια ανασύστασης του νομικού πλέγματος που όγκιζε τον δημόσιο και ιδιωτικό βίο σε μια δεδομένη περιοχή και σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Το εγχείρημα αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκειμένου για τους θεσμούς του αρχαίου δικαίου που μαρτυρούνται από την Έδεσσα, μια από τις αρχαιότερες και σημαντικότερες ανάμεσα στις μακεδονικές πόλεις.

Ένας αριθμός πηγών που μιλούν για την ιστορική πορεία της Έδεσσας στην αρχαιότητα έχουν έλθει στο φως. Πρόκειται για επιγραφές πηγές, ο αριθμός των οποίων διαρκώς αυξάνεται¹: ωστόσο οι επιγραφές της Έδεσσας, ακολουθώντας την περιπέτεια των επιγραφών της Μακεδονίας, δεν ευτύχησαν ακόμη να συγκεντρωθούν σε ένα σύνταγμα που θα διεικόλυνε ουσιαστικά το έργο του ερευνητή. Το είδος των επιγραφών που μπορεί να έχουν νομικό ενδιαφέρον δεν περιορίζεται σε κείμενα που ο νομικός τους χαρακτήρας είναι αμεσότερος, όπως είναι τα κείμενα των νόμων ή οι καταχωρήσεις δικαιοπραξιών, λ.χ. απελευθερωτικών πράξεων, οι οποίες μας πληροφορούν για τη διαδικασία, τις προϋποθέσεις και τους όρους υπό τους οποίους συντελείται μια απελευθέρωση, αλλά μπορεί να περιλαμβάνει εφηβικούς καταλόγους, ακόμη και αναθηματικές ή επιτύμβιες επιγραφές, καθώς στοιχεία του ισχύσαντος δικαίου μπορούν να ανιχνευθούν σε κάθε είδους πηγή. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι τα στοιχεία που συγκεντρώνονται από τις πηγές αυτές δεν είναι σε αριθμό που να επιτρέπει να βάλουμε τίποτα παραπάνω από κάποιες ψηφίδες στο δικαιούχο μωσαϊκό.

Οι δημοσιευμένες επιγραφές της Έδεσσας προέρχονται στη μεγάλη πλειονότητά τους από τη ρωμαϊκή εποχή, και ειδικότερα από την

περίοδο της Ηγεμονίας (27 π.Χ. - 284 μ.Χ.). Σημαντική εξαίρεση είναι μια επιγραφή που προέρχεται από την ελληνιστική περίοδο, χρονολογούμενη στο πρώτο μισό του 2ου π.Χ. αι., και καταγράφει την απελευθέρωση δούλης με αφιέρωση στη θεά Παρθένο²: αξίζει να σημειωθεί ότι πρόκειται για την αρχαιότερη απελευθερωτική πράξη αυτού του είδους που σώζεται από τη Μακεδονία. Οι λοιπές επιγραφικές πηγές των ελληνιστικών χρόνων είναι κυρίως επιτάφιες, στις οποίες λακωνικά αναφέρονται το όνομα του νεκρού ή των νεκρών και το όνομα του προσώπου που στη μνήμη τους κατασκεύασε το μνημείο. Όσο για τις επιγραφές της ρωμαϊκής περιόδου, περιλαμβάνουν έναν αρκετά μεγάλο αριθμό απελευθερωτικών πράξεων, δύο εφηβικούς καταλόγους με ιδιαίτερη σημασία, και κατά τα λοιπά επιτύμβιες, αναθηματικές και τιμητικές επιγραφές, από τις οποίες ορισμένες παρουσιάζουν νομικό ενδιαφέρον. Ούτε η φύση των πηγών, καθώς δεν είναι πρωτογενείς νομικές πηγές, ούτε ο αριθμός τους επιτρέπουν μιαν ικανοποιητική ανασύσταση του δικαίου που εφάρμοζαν οι Εδεσσαίοι επί Ρωμαιοχρατίας. Ένα άλλο πρόβλημα είναι ότι οι διάσπαρτες πληροφορίες που διέσωσε η τύχη δεν είναι ισόρροπες ως προς όλους τους κλάδους του δικαίου, γεγονός που προσδιορίζει την πραγμάτευση των δικαιιών θεσμών.

Η Έδεσσα, η «επιφανής πόλη» όπως την αποκαλεί ο Τίτος Λίβιος³, εξακολουθεί και στην εποχή μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση να αποτελεί μία από τις σημαντικές πόλεις της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας. Οι Ρωμαίοι, οι οποίοι στήριξαν τον εκρωματισμό των κατακτημένων περιοχών στη συγκέντρωση των κατοίκων στα αστικά κέντρα, ενθάρρυναν τη δημιουργία πόλεων στη Δύση, όπου

η αστική οργάνωση ήταν υπανάπτυκτη, ενώ δεν έθιξαν τις πολιτικές δομές των πόλεων στην ελληνική Ανατολή, όπου οι πόλεις είχαν παραδόση αιώνων. Είναι αυτονόητο ότι οι θεσμοί της πόλεως, μολονότι δεν άλλαξαν όνομα, υπέστησαν, από τα ελληνιστικά κιόλας χρόνια, καιρίες μεταβολές στο περιεχόμενο: στη ρωμαϊκή εποχή οι πόλεις έχουν πλέον μια σχετική αυτονομία που βρίσκεται πολύ εγγύτερα στο επίπεδο της σημερινής «τοπικής αυτοδιοίκησης» παρά στην αρατική υπόσταση, που ήταν χαρακτηριστικό της κλασικής εποχής. Τα συλλογικά όργανα συγκαλούνται και αποφασίζουν για ζητήματα τοπικά, πολύ συχνά για την απονομή τιμών σε πολίτες και ευεργέτες, ενώ για την επικυρώση των αποφάσεών τους, για την επίλυση σοβαρότερων θέμάτων και για νομοθετικές ρυθμίσεις πρέπει να προσφύγουν στον Ρωμαίο διοικητή της επαρχίας.

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο διατηρούνται στην Έδεσσα τα πολιτειακά όργανα που προϋπήρξαν από την εποχή της βασιλείας. Ανώτατοι τοπικοί ἀρχοντες είναι οι πολιτάρχες, ένα σώμα αρχόντων που προσιδιάζει στις μακεδονικές πόλεις και κατάγεται από τα ελληνιστικά χρόνια. Ένας από τους πολιτάρχες είναι επικεφαλής και με το όνομα του συχνά προσδιορίζεται η συλλογική αυτή αρχή, σαν ένα είδος επωνύμου ἀρχοντος. Διαβάζουμε έτσι στον εφηβικό κατάλογο του έτους 229/30: πολιταρχούντων των περί Έλιον Πεδούκαιον Κάσσανδρον⁴. Στην πόλη λειτουργεί βουλή, ορισμένες αποφάσεις της οποίας (δόγματα) έχουν διασωθεί μέχρι τις μέρες μας, όπως τα δόγματα που ρυθμίζουν θέματα σχετικά με την εφηβεία. Μας είναι επίσης γνωστή η ύπαρξη λαϊκής συνέλευσης (η πόλις), η οποία σε μια επιγραφική μαρτυρία του 2ου/3ου αιώνα αποφασίζει από κοινού με τους συμπραγματευομένους Ρωμαίους να τιμήσει την Πετρωνία Στράτυλλα⁵. Όπως σε όλες τις ελληνικές πόλεις, έτσι και στην Έδεσσα λειτουργεί το γυμνάσιον, όπου αθλούνται και λαμβάνουν τη στρατιωτική αγωγή οι έφηβοι. Ο θεσμός αυτός εξακολουθεί να ανθεί και κατά τη Ρωμαιοκρατία, συγκεντρώνοντας τους γόνους των οικογενειών της ανώτερης τάξης.

Ως πόλις ελληνική⁶, η Έδεσσα κατοικείται κυρίως από αυτόχθονες, ορισμένοι από τους οποίους, όπως μαρτυρεί το ανθρωπωνύμιο τους, έχουν αποκτήσει τη ρωμαϊκή πολιτεία πολύ πριν από την Constitutio Antoniniana: λ.χ. η Αιλία Ελένη που απελευθέρωσε τον δούλο της το έτος 23 μ.Χ.⁷, ο Λ(εύκιος) Ιούλιος Επαφρόδειτος που ανήγειρε μνημείο για τους απελευθέρους του Ιούλιο Νεικηφόρο και Ιουλία Ρώμη το 168/69⁸, ο Κλ(αύδιος) Νικίας που μνημονεύεται σε επιτύμβια στήλη του 2ου αιώνα⁹. Εξάλλου, όπως μας πληροφορούν ποικίλες επιγραφικές αναφορές, στην πόλη είναι εγκατεστημένος σημαντικός αριθμός ιταλιωτών Ρωμαίων¹⁰, που συνενώνονται γύρω από τον σύλλογο των συμπραγματευομένων Ρωμαίων (*conventus civium Romanorum*).

Ο κατάλογος των εφήβων που εφήβευσαν το έτος 180/1 μ.Χ.¹¹ διασώζει σημαντικά προσωπογραφικά στοιχεία, τα οποία δίνουν την αφετηρία για τη διευρεύνηση νομικών και κοινωνικών δομών της εποχής. Στον κατάλογο αυτόν αναφέρονται τα ονόματα του εφηβάρχου και είκοσι ενός εφήβων. Από αυτά, τέσσερα μόνο ονόματα σχηματίζονται σύμφωνα με το ρωμαϊκό τύπο τα υπόλοιπα ονόματα ακολουθούν τον κλασικό ελληνικό τύπο, αποτελούμενα από όνομα και πατρώνυμο, ενώ υπάρχει σημαντικός αριθμός ονομάτων ελληνικού τύπου, όπου στη θέση του πατρώνυμου εμφανίζεται το μητρώνυμο.

Και οι τρεις κατηγορίες ονομάτων παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Στα ανθρωπωνύμια ελληνικού τύπου σπανίως είναι και τα δύο μέλη αιμιγώς ελληνικά, λ.χ. Φίλητος Φαρίωνος, και συχνότερα το ένα από τα δύο, άλλοτε το προσωπικό όνομα και άλλοτε το πατρώνυμο, είναι ρωμαϊκό. Έτσι, ο εφηβάρχος Λινσίμαχος, με συνηθισμένο ελληνικό όνομα που επιχωριάζει στη Μακεδονία, έχει πατέρα με το ρωμαϊκό cognomen Σαβιδιανός, ενώ ο έφηβος με το χαρακτηριστικό μακεδονικό όνομα Ζάπτυρος έχει πατέρα με το ρωμαϊκό gentilicium Ουαλέριος. Αντίστροφα, δύο άλλοι έφηβοι με ελληνικά πατρώνυμα έχουν οι ίδιοι ρωμαϊκά ονόματα, όμως ο ένας από αυτούς, ο Φήλιξ Νικομήδου, φέρει ως προσωπικό όνομα ένα

ρωμαϊκό cognomen, ενώ ο Ιουλιανός Ασκληπά έχει ρωμαϊκό gentilicium ως προσωπικό όνομα. Από τους τρεις αδελφούς Παράμονο, Ιούλι και Ακύλα, γιους του Ιουλίου, οι δύο έχουν τα ελληνικά ονόματα Παράμονος και Ακύλας, ενώ ο τρίτος φέρει ως προσωπικό όνομα το ρωμαϊκό gentilicium Ιούλι(ος), όπως και ο πατέρας τους. Από τους δύο γιους του Γαίου, Γάιο και Παράμονο, ο πρώτος φέρει ως προσωπικό όνομα το ίδιο ρωμαϊκό praenomen με τον πατέρα του και ο δεύτερος το κοινό την εποχή εκείνη ελληνικό όνομα Παράμονος, που συνηθίζεται ιδίως μεταξύ απελευθέρων και προσώπων που είναι «ταμένα» σε κάποια θεότητα.

Όσον αφορά τα ρωμαϊκά ανθρωπωνύμια του καταλόγου, μόνον ο Ούλπιος Δομίτιος Ελπιδήφορος φέρει τα tria nomina και, όπως μαρτυρεί το cognomen Ελπιδήφορος είναι ελληνική καταγωγής. Ένας άλλος έφηβος φέρει δύο gentilicia και το ρωμαϊκό cognomen Κόιντος, ενώ οι υπόλοιποι δύο έχουν το κοινό gentilicium Κλαύδιος, ο ένας με cognomen ελληνικό (Φιλούμενος) και ο άλλος με ρωμαϊκό (Σερήνος). Η έλλειψη του praenomen είναι συνηθισμένη κατά την εποχή εκείνη.

Οι έφηβοι που προσδιορίζονται με το μητρώνυμο στη θέση που κανονικά υπάρχει το πατρώνυμο είναι ο Έσπερος Σεμέλης, ο Σουύδις Καλλίστης, ο Σατορνίλος Ηδέας και οι τρεις αδελφοί Κόιντος, Αλέξανδρος και Ειούλιος ο Μαρκίας. Σχετικά με την καταγωγή των ονομάτων, βλέπουμε και στην περίπτωση αυτή το κράμα ελληνικών (Έσπερος, Σεμέλη, Καλλίστη, Ηδέα, Αλέξανδρος) και ρωμαϊκών ονομάτων (το όνομα γένους Ιούλιος, τα praenomina Κόιντος, Μαρκία).

Ένα πρώτο συμπέρασμα είναι ότι, από όλους τους εφήβους που αναφέρονται, μόνον δύο έχουν αιμιγώς ρωμαϊκά ονόματα, ενώ για όλους τους άλλους το ελληνικό στοιχείο στο ανθρωπωνύμιο τους κάνει βάσιμη την υπόθεση ότι έχουν, έστω εν μέρει, ελληνική καταγωγή. Όμως είναι η καταγωγή τους ελληνική και από τις δύο γονικές πλευρές; Αυτό είναι ζήτημα δυσκολότερο να απαντηθεί και θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να αναζητήσουμε την απάντηση με αφετηρία τους εφήβους εκείνους

που προσδιορίζονται με το μητρώνυμό τους.

Το φαινόμενο του προσδιορισμού με το μητρώνυμο είναι γνωστό στον ελληνικό κόσμο από την αρχαιότητα. Ιδίως στη ρωμαϊκή Μακεδονία παρατηρείται, θα μπορούσαμε να πούμε, μια έξαρση του φαινομένου αυτού, αν κρίνουμε από τα ποσοστά των ονομάτων αυτού του τύπου σε σχέση με τα κανονικά σχηματιζόμενα ονόματα, τόσο στον κατάλογο της Έδεσσας που προαναφέρθηκε, όσο και στους εφηβικούς καταλόγους τριών ακόμη πόλεων της δυτικής Μακεδονίας, δηλαδή, της Βέροιας¹², των Καλινδοίων¹³ και της Ορεστίδος¹⁴. Εκτός από τους εφηβικούς καταλόγους, όπου η αναλογία των ονοματικών τύπων είναι ενδεικτικότερη, μητρωνυμικά απαντούν και σε ποικίλες άλλες πηγές¹⁵.

Στη σύγχρονη έρευνα γίνεται γενικά αποδεκτό ότι οι μητρωνυμίες υποδηλώνουν νόθα τέκνα¹⁶. Η άποψη αυτή είναι κατά τη γνώμη μου δικαιολογημένη, εφόσον λάβουμε υπόψη και την εύστοχη παρατήρηση της F. Papazoglou, ότι δεν είναι απαραίτητο να ερμηνεύεται πάντοτε με τον ίδιο τρόπο η ύπαρξη μητρωνυμίων¹⁷.

Αλλά το ουσιώδες ζήτημα για την έρευνά μας είναι ο λόγος που καθιστά τα τέκνα αυτά νόθα. Βεβαίως η προέλευση των νόθων τέκνων ποικίλλει: μπορεί να προέρχονται από μια περιστασιακή ελεύθερη ένωση, ή από μόνιμη ένωση στην οποία ο ένας από τους δύο γονείς είναι ελεύθερος και ο άλλος διούλος, ή τέλος μπορεί να υπάρχει γάμος άκυρος, επειδή εμπίπτει σε κάποιο από τα κωλύματα γάμου του ρωμαϊκού δικαίου. Οι μόνιμες ενώσεις μεταξύ ελεύθερων και διούλων - συνήθως μεταξύ ελεύθερης Ρωμαίας και διούλου¹⁸ - δεν είναι άγνωστες για το δίκαιο, θεωρούμενες ως «οιονεὶ γάμοι», και ονομάζονται *contubernium*, όπως ο γάμος μεταξύ διούλων. Δεν αποκλείεται, εξάλλου, να πρόκειται για γάμους άκυρους λόγω υπάρχεως κωλύματος, όπως αυτό της συγγένειας ή ορισμένα κωλύματα που θεσπίστηκαν στην περίοδο της Ηγεμονίας. Παραδείγματα: η απαγόρευση του γάμου μελών της τάξης των συγκλητικών με απελευθερους Ρωμαίων πολιτών¹⁹, το κώλυμα γάμου που ίσχυε για τους στρατιωτικούς σε όλη τη

διάρκεια της θητείας τους²⁰, η απαγόρευση για τους υπαλλήλους του Ήγεμόνα που υπηρετούσαν σε μια επαρχία να νυμφεύονται γυναίκα από την επαρχία αυτή σε όσο διάστημα διαρκούσε η υπηρεσία τους²¹.

Δεδομένου ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι Έδεσσαίοι έφηβοι έχουν λατινικά ονόματα και οι μητέρες τους ελληνικά, φαίνεται ότι η κύρια αιτία που κάνει τα τέκνα αυτά νόθα είναι οι μεικτοί γάμοι μεταξύ Ρωμαίων και προσώπων που δεν έχουν την *civitas romana*, συμπέρασμα που είναι κοινό και για τις άλλες μακεδονικές πόλεις της ίδιας εποχής. Θα πρόκειται λοιπόν είτε για κάποιο από τα κωλύματα γάμου μεταξύ Ρωμαίων και *peregrinae*, που μόλις αναφέρθηκε, είτε για άλλη κατηγορία απαγορευμένου από το Ρωμαϊκό δίκαιο μικτού γάμου.

Ας δούμε λοιπόν τι ορίζει το ισχύον στην Έδεσσα δίκαιο κατά την περίοδο αυτή, δηλαδή το Ρωμαϊκό. Για να είναι νόμιμος ένας γάμος πρέπει να είναι και οι δύο σύζυγοι Ρωμαίοι πολίτες, ή ο σύζυγος Ρωμαίος και η σύζυγος *peregrina* που της έχει απονεμηθεί, ατομικά ή συλλογικά, το δικαίωμα της επιγαμίας (*ius conubii*)²². Παράλληλα, αναγνωρίζεται και ο γάμος μεταξύ Ελλήνων, σύμφωνα με τη διάταξη του Ρωμαϊκού δικαίου που θεωρεί ότι ο γάμος μεταξύ δύο *peregrini* που είναι έγκυος, σύμφωνα με την εθνικό τους δίκαιο, επιφέρει έννομα αποτελέσματα που αναγνωρίζονται και από το Ρωμαϊκό δίκαιο²³.

Κατά συνέπεια τα τέκνα που προέρχονται από νόμιμο γάμο μεταξύ Ελλήνων θεωρούνται γνήσια τέκνα του πατέρα τους, υπάγονται στην πατρική εξουσία και χρησιμοποιούνται το πατρώνυμό τους στη γενική για να σχηματίσουν το ανθρωπωνύμιό τους. Όσο για τα τέκνα που είναι καρποί *iustum matrimonium* μεταξύ Ρωμαίων, αποκτούν την ιδότητα του γνησίου τέκνου (*iustus*), τίθενται υπό την πατρική εξουσία (*in potestate*), και αποκτούν τη Ρωμαϊκή πολιτεία, η οποία αποτυπώνεται στα *tria nomima*, που κατά κανόνα προέρχονται από την πατρική πλευρά και ιδιώς στο *gentilicium* του πατέρα τους²⁴.

Έτσι, όσα τέκνα προέρχονται από γάμο μεταξύ Ρωμαίου και ξένης, που δεν έχει το *ius*

conubii, ή μεταξύ Ρωμαίας και ξένου²⁵, είτε αυτός έχει το δικαίωμα επιγαμίας είτε όχι, δεν αποκτούν τη Ρωμαϊκή πολιτεία: υπάρχει όμως μια διαφοροποίηση όσον αφορά στη γνησιότητα αυτών των τέκνων. Ειδικότερα, προκειμένου για τέκνο Ρωμαίας και ξένου, αδιακρίτως αν ο σύζυγος είχε το δικαίωμα επιγαμίας, σύμφωνα με ένα *senatus consultum* που εκδόθηκε την εποχή του Αδριανού, το τέκνο αυτό, μολονότι παραμένει *peregrinus*, θεωρείται εφεξής ως γνήσιο τέκνο του πατέρα του²⁶. Τα τέκνα αυτά ακολουθούν το εθνικό δίκαιο του πατέρα τους και έχουν απέναντι στους γονείς τους τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από το δίκαιο αυτό²⁷: ταυτόχρονα δεν θεωρούνται από το Ρωμαϊκό δίκαιο ως *vulgo concepti* αλλά αναγνωρίζονται ως *iusti*. Ωστόσο, αν και γνήσια τέκνα, δεν υπόκεινται στην *patria potestas* παρά μόνο με ζητή παραχώρηση του Αυτοκράτορα²⁸.

Τα τέκνα αυτά θα πρέπει επομένως να ακολουθούν τον ελληνικό ονοματικό τύπο και να χρησιμοποιούν κανονικά το πατρώνυμό τους στη γενική. Καθώς ο εφηβικός κατάλογος της Έδεσσας που μας απασχολεί εδώ χρονολογείται αρκετές δεκαετίες μετά τον Αδριανό, είναι πολύ πιθανό ότι οι δύο έφηβοι, ο Ιουλιανός Ασκληπά και ο Φίλιξ Νικομήδου, προέρχονται από γάμο μεταξύ αυτόχθονα και Ρωμαίας, και στη μητέρα τους οφείλεται το Ρωμαϊκό όνομα. Τα τέκνα αυτά, σύμφωνα με το δίκαιο που ίσχυε πλέον μετά τον Αδριανό, αναγνωρίζονται ως γνήσια τέκνα του πατέρα τους. Είναι πιθανό άλλωστε ότι οι άλλοι έφηβοι, που έχουν ελληνικό ανθρωπωνύμιο αλλά το πατρώνυμό τους είναι Ρωμαϊκό, έχουν με τη σειρά τους πατέρα που προερχόταν από γάμο μεταξύ Έλληνα και Ρωμαίας. Με τον τρόπο αυτόν μπορεί να εξηγηθεί το μείγμα ελληνικών και Ρωμαϊκών ονομάτων που συναντούμε. Πάντως δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να πρόκειται απλώς για μια συνήθεια που είχαν υιοθετήσει οι αυτόχθονες, να δίνουν δηλαδή στα παιδιά τους ονόματα Ρωμαϊκά, τα οποία ασφαλώς δεν τους ήταν καθόλου ξένα μετά από τρεις αιώνες συμβίωσης με το Ρωμαϊκό στοιχείο.

Αντίθετα το *senatus consultum* του Αδρια-

νού δεν είχε εφαρμογή προκειμένου για τέκνα που απέκτησε ένας Ρωμαίος πολίτης με μια *peregrina* που δεν είχε το δικαίωμα του *conubium*. Εφόσον λοιπόν τα τέκνα Ρωμαίου και ξένης χωρίς επιγαμία δεν είναι, απέναντι στο Ρωμαϊκό δίκαιο, ούτε *Romanī* ούτε *iusti* ούτε *in potestate*, τα τέκνα αυτά θεωρούμενα νόθα (*spurii* ή *vulgo concepti*), θα προσδιορίζονται κατ' ανάγκη με το μητρώνυμο.

Έτσι ο Έσπερος Σεμέλης, ο Σατορνίλος Ηδέας και οι άλλοι έφηβοι που αναφέρονται με το μητρώνυμό τους θα είχαν, κατά πάσα πιθανότητα, Ρωμαίο πατέρα. Την άποψη αυτή στηρίζει, μεταξύ άλλων, παράλληλο από την κοντινή Θεσσαλονίκη, όπου ένας πολιτάρχης του έτους 121 μ.Χ. που ονομάζεται *Σωσίπατρος Κλεοπάτρας*, είναι γνωστό πως ήταν γιος του Ρωμαίου Λουκίου Ποντίου Σεκούνδου. Εξάλλου, στην περιοχή μαρτυρούνται συχνά, από επιτύμβιες κυρίως στήλες, γάμοι μεταξύ Ρωμαίων και Ελλήνων, ιδίως κατά τους δύο πρώτους αιώνες μ.Χ.

Φαίνεται πως οι μεικτοί γάμοι πλήθαιναν με την πάροδο του χρόνου, είτε πρόκειται για γάμους Ελλήνων με Ρωμαίες, γάμοι που πάντως επέφεραν ορισμένες στοιχειώδεις έννομες συνέπειες από άποψη Ρωμαϊκού δικαίου, είτε για ενώσεις Ρωμαίων με Ελληνίδες, που μολονότι μπορεί περιστασιακά να αποκαλούνται *matrimonium*, δεν αποτελούν κατά το Ρωμαϊκό δίκαιο γάμο άλλα μια *de facto* ένωση που διατηρεί η *affectio maritalis*, η οποία τη διακρίνει τόσο από την περιστασιακή συμβίωση όσο και από την παλλακεία²⁹. Στην πράξη οι διατάξεις αυτές του Ρωμαϊκού δικαίου πέφτουν σε αχρησία, και ακόμη τα τέκνα που γεννιούνται σε τέτοιους γάμους δεν φέρουν κανένα στίγμα κοινωνικής απαξίας, αλλά εντάσσονται κανονικά στις δομές της τοπικής τους κοινωνίας. Στην Έδεσσα τα βλέπουμε να συμμετέχουν μεταξύ των επιλέκτων νέων στο γυμνάσιον και είναι πολύ πιθανό, όπως συμβαίνει σε άλλες μακεδονικές πόλεις, να καταλαμβάνουν αξιώματα, δίχως ο χαρακτηρισμός τους από το Ρωμαϊκό δίκαιο ως νόθων να εμποδίζει την κοινωνική τους καταξίωση. Η *Constitutio Antoniniana* του έτους 212, χορηγώντας σε όλους τους κατοίκους τη Ρωμαϊ-

κή πολιτεία, ήλθε να άρει αυτό το κώλυμα γάμου, σε εποχή που οι συνθήκες είχαν αωμάσει προ πολλού. Έτσι, στον δεύτερο εφηβικό κατάλογο της Έδεσσας, που χρονολογείται δεκαοχτώ χρόνια μετά το διάταγμα του Καρακάλλα, τα μητρωνυμικά εξαλείφονται: όλοι οι έφηβοι φέρουν Ρωμαϊκό ονοματικό τύπο³⁰.

Ένα πολύ ενδιαφέρον κεφάλαιο της ιστορίας του ιδιωτικού δικαίου στην Έδεσσα αποκαλύπτεται από τις απελευθερώσεις δούλων, οι οποίες αποτελούν σημαντικό μέρος των δημοσιευμένων επιγραφών της πόλης, τόσο ως προς τον αριθμό τους όσο και για τη σημαντικότητά των στοιχείων τους³¹.

Οι πράξεις αυτές ανήκουν όλες στον ίδιο τύπο, που συνίσταται στην απελευθέρωση του δούλου με αφιέρωσή του σε κάποιο ιερό. Στις περισσότερες η αφιέρωση γίνεται στην ανατολική προελεύσεως θεά Μα, και βρέθηκαν χαραγμένες στον τόπο που βρισκόταν το ιερό της θεάς, στη σημερινή τοποθεσία Λόγγος³². Άλλες θεότητες στις οποίες αφιέρωνονται οι απελευθερούμενοι είναι η Μητέρα των Θεών³³, γνωστή από τις πολυάριθμες απελευθερώσεις της Λευκόπετρας³⁴, και η θεά Νέμεσις Δράστειος³⁵. Στο μοναδικό κείμενο που προέρχεται από τα ελληνιστικά χρόνια³⁶, η αφιέρωση γίνεται στη θεά Παρθένο.

Η απελευθέρωση δούλων με αφιέρωσή τους σε θεότητα είναι είδος που απαντά πολύ συχνά μεταξύ των ελληνικών επιγραφικών πινγών, ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια. Η διατύπωση των εδεσσαϊκών κειμένων δεν διαφέρει ουσιωδώς από τα αντίστοιχα κείμενα άλλων ελληνικών περιοχών.

Προτάσσεται κατά κανόνα η ευχή στην αγαθή τύχη και στη συνέχεια αναγράφεται το όνομα του απελευθερωτή, το ρήμα που προσδιορίζει την πράξη, η θεότητα ενώπιον της οποίας συντελείται η απελευθέρωση, το όνομα ενός ή περισσότερων δούλων που απελευθερώνονται, και ακολουθεί συνήθως η χρονολόγια ή ημερομηνία³⁷. Για να δηλωθεί η απελευθέρωση, χρησιμοποιούνται τα συνήθη στις μακεδονικές απελευθερώσεις ρήματα χαρίζομαι ή δωρούμαι, τα οποία βρίσκονται άλλοτε στον ενεστώτα, άλλοτε στον αόριστο, στο

πρώτο ή στο τρίτο πρόσωπο. Αντίθετα, το ρήμα ανατίθημι, που είναι το πιο συνηθισμένο στις ελληνικές απελευθερωτικές πράξεις άλλων περιοχών, συναντάται μόνο μια φορά, στο αρχαιότερο από τα κείμενα, για το οποίο ήδη έγινε λόγος³⁸. Ο απελευθερούμενος δούλος αναφέρεται με τους όρους κοράσιον, κορασίδιον, παιδίσκη³⁹, παιδαρείδιον, παιδίον, παιδάριον, δούλος-η, θρεπτός-ή.

Τα κείμενα της Έδεσσας είναι αρκετά συνοπτικά, σε σχέση με αντίστοιχα λ.χ. της Λευκόπετρας. Ας μην ξεχνούμε βεβαίως ότι οι επιγραφές που έχουν φθάσει μέχρι τις μέρες μας δεν αποτελούν το πρωτότυπο έγγραφο της απελευθέρωσης, το οποίο κατατιθόταν στο αρχείο του ιερού, αλλά τη στηλογράφηση, δηλαδή την αναγραφή των βασικών στοιχείων της απελευθέρωσης επάνω σε στήλη ή άλλο αρχιτεκτονικό μέλος του ιερού, σημείο που εξασφάλιζε τη μέγιστη δημοσιότητα. Επειδή το στηλογραφημένο κείμενο δε συμπίπτει με το - εκτενέστερο - κείμενο του επίσημου εγγράφου, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ποια άλλα στοιχεία περιείχε το δεύτερο.

Τα πρόσωπα που απελευθερώνουν ανήκουν και στα δύο φύλα και, καθώς πρόκειται για εποχή μεταγενέστερη της Constitutio Antoniniana, φέρουν σχεδόν όλα ρωμαϊκού τύπου ονόματα: τα cognomina μαρτυρούν στην πλειονότητα ελληνική καταγωγή των απελευθερωτών, λ.χ. Κλαύδιος Ασκληπιόδωρος, Κλαύδια Μακεδονία, Αιλία Ελένη, Αυροήλιος Τριπτόλεμος, Φλ(αβία) Κλ(αυδία) Στρατώ, ενώ απαντούν και ορισμένα ονόματα που υπαινίσσονται λατινική καταγωγή, λ.χ. Αυτρωνία Γαία, Μέστριος Ιουλιανός, Τιβ(έριος) Κλ(αύδιος) Πρόκλος.

Σε δύο περιπτώσεις η απελευθέρωση γίνεται και από τους δύο συζύγους μαζί⁴⁰. Συμβαίνει μάλιστα και τις δύο φορές να μνημονεύουν και την αιτία που προκάλεσε την απελευθέρωση: χρηματισθέντες ή κατά χρηματισμόν, δηλαδή εκτελώντας επιταγή της ίδιας της θεάς, η οποία συνήθως αποκαλύπτει στους ανθρώπους τη βιούλησή της εμφανιζόμενη σε όνειρο⁴¹. Οι σύζυγοι στα παραδείγματα αυτά απελευθερώνουν από κοινού, επειδή είναι συγκύριοι του δούλου. Όσον αφορά τις

περιουσιακές σχέσεις των συζύγων, στις μακεδονικές επιγραφές, κυρίως στις επιτύμβιες, μαρτυρούνται τρία είδη περιουσιακών ομάδων. Κατ' αρχάς ο κάθε σύζυγος διατηρεί μετά το γάμο την κυριότητα στην ατομική του περιουσία, η οποία συνήθως αναφέρεται με τους όρους εκ των ιδίων ή αντίθετα εκ των εκείνου-εκείνης. Όμως από τις δύο ατομικές περιουσίες διακρίνεται ένα τρίτο περιουσιακό σύνολο, που περιλαμβάνει όσα αγαθά αποκτήθηκαν εκ κοινών κόπων ή εκ των κοινών καμάτων. Στα αποκτήματα αυτά ισχύει η κοινοκτημοσύνη των συζύγων⁴². Ο μικρός δούλος Ζώσιμος που απελευθερώθηκε από τον Φάβιο Γραφικό και την Ιουλία Χρήστη, την γυνή αυτού περιλαμβανόταν, όπως φαίνεται, σε αυτή την περιουσιακή ομάδα, η οποία ανήκε κατά κυριότητα και στους δύο συζύγους - το ίδιο και ο δούλος Φίλιππος που απελευθερώθηκε από τον Κλαύδιο Ιουλιανό: τα παιδία τα κατελθόντα εις αυτήν κατά διαδοχήν του ανδρός αυτής⁴³.

Ο εντοπισμός, στη ρωμαιοκρατούμενη Μακεδονία, της διάκρισης των τριών αυτών περιουσιακών ομάδων έχει ιδιαίτερη σημασία. Η συζυγική κοινοκτημοσύνη σε ολόκληρη ή σε μέρος της περιουσίας είναι θεσμός σπανιότατος στο αρχαιοελληνικό δίκαιο, μολονότι δεν είναι ολωσδιόλου άγνωστος. Μαρτυρείται στη Θράκη και στην Περδαριβία⁴⁴, αλλά και ο κατά πολὺ αρχαιότερος νόμος της Γόρτυνας διασώζει ένα είδος κοινοκτημοσύνης των συζύγων⁴⁵, η οποία ενεργοποιείται μετά τη λύση του γάμου⁴⁶. Σημειωτέον εξάλλου ότι ο θεσμός της συζυγικής κοινοκτημοσύνης είναι εντελώς άγνωστος στο ρωμαϊκό δίκαιο⁴⁷, οι μαρτυρίες επομένως αυτές είναι σημαντικές, εφόσον αποδεικνύουν στο θέμα αυτό ότι οι Έλληνες κάτοικοι της Έδεσσας, όπως και της υπόλοιπης Μακεδονίας του 3ου αιώνα, μολονότι φέρουν πλέον τη ρωμαϊκή πολιτεία, εξακολουθούν να χρησιμοποιούν θεσμούς του τοπικού ιδιωτικού δικαίου.

Ένα στοιχείο που αναφέρεται αρκετά συχνά στα κείμενα είναι ο τρόπος με τον οποίο αποκτήθηκε ο δούλος που απελευθερώνεται. Οι τρόποι κτήσης της κυριότητας που συνάγονται από τις επιγραφικές πηγές είναι ανά-

λογοι με αυτούς του ισχύοντος δικαίου. Έτσι, η απόκτηση του δούλου μπορεί να γίνει κατά τρόπο παράγωγο, με τη μεταβίβαση του δούλου, λ.χ. με αγοραπωλησία ή με κληρονομική διαδοχή. Οι αγοροπωλησίες δούλων βεβαίως δεν σπάνιζαν στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, και μερικές φορές στις απελευθερωτικές πράξεις αναγράφεται ότι ο δούλος είναι αγορασμένος. Το μοναδικό αντίγραφο αγοραπωλησίας δούλου που μας είναι γνωστό από τη Μακεδονία προέρχεται από την κοντινή Σκύδρα. Κληρονομική μεταβίβαση δούλου μαρτυρείται εξάλλου σε μια από τις εδεσσαϊκές απελευθερώσεις, στην οποία αναφέρεται ότι η απελευθερώτρια Κλαυδία Μακεδονία κληρονόμησε τους δύο δούλους από τον σύζυγό της Κλαύδιο Ιουλιανό: τα παιδία τα κατελθόντα εις αυτήν κατά διαδοχήν του ανδρός αυτής⁴⁸.

Εξάλλου, η κτήση κυριότητας, σύμφωνα με το ισχύον δίκαιο, μπορεί να γίνει κατά τρόπο πρωτότυπο, είτε επί νέων πραγμάτων είτε επί ήδη υφισταμένων. Και αυτοί οι τρόποι είναι γνωστοί, στην πρακτική ασφαλώς, στις επιγραφές μας. Αφενός συμβαίνει πολλές φορές οι δούλοι να είναι τέκνα δούλων που γεννήθηκαν μέσα στην οικογένεια (οικογενείς, γεννηθέντες εξ ιδίας παιδίσκης)⁴⁹, και στην περίπτωση αυτή ο τρόπος κτήσης τους θα μπορούσε να παραλληλιστεί με αυτόν του αριθμ. 961, εδ. 1 Α.Κ., θα μπορούσε δηλαδή να θεωρηθεί κτήση καρπού, αν το τέκνο της δούλης θεωρηθεί ως καρπός πράγματος. Αφετέρου ορισμένοι από τους απελευθερωμένους αναφέρονται ως θρεπτοί⁵⁰, λέξη που σημαίνει ότι ανατράφηκαν από την οικογένεια, συνήθως σε ένα καθεστώς ιδιαίτερης εύνοιας, είχαν δηλαδή τη θέση που έχει στην εποχή μας ένα ψυχοπαίδι ή μια ψυχοκόρη.

Συχνά οι θρεπτοί ήταν παιδιά έκθετα, επομένως ο τρόπος «κτήσης» τους και εισαγωγής στην οικογένεια θα μπορούσε να συσχετιστεί με την κατάληψη αδεσπότου του Α.Κ. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι μολονότι στερούνται νομικής προσωπικότητας, οι δούλοι, και κυρίως οι τροφοί και οι παραμάνες των παιδιών της οικογένειας (θρέψαντες, θρέψασσαι) καθώς και οι θρεπτοί που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν μέσα στο σπίτι, συχνά ως σύ-

ντροφοί των ελεύθερων παιδιών, δεν είναι σπάνιες οι φορές που αναπτύσσουν ιδιαίτερη σχέση με τα μέλη της οικογένειας, γεγονός που προσδίδει στην πράξη προνομιούχο καθεστώς σε σχέση με τους κοινούς δούλους. Δεν είναι ασυνήθιστο στις αναθηματικές ή επιτύμβιες επιγραφές να συμμετέχουν στις αφιερώσεις και οι θρεπτοί, ή αντίστροφα οι κύριοι να τιμούν τη μνήμη των θρεπτών τους με επιτάφια μνημεία, όπως η Αιλία Νείκη που αφιέρωσε βωμό στη μνήμη του θρεπτού της Φιλήτου⁵¹. Ανάλογες σχέσεις μεταξύ απελευθερωτών και απελευθέρων μαρτυρούνται. Οι επιγραφές από επιτάφια μνημεία, όπως αυτό που ανήγειρε ο πρώην κύριος ή αφιέρωση από τον κύριο επιτύμβιο στη μνήμη απελευθέρων του⁵².

Μια από τις απελευθερώτριες επικαλείται την τριών τέκνων δίκην⁵³ ή ορθότερα τριών τέκνων δίκαιον, γνωστό και από άλλες μακεδονικές απελευθερωτικές πράξεις. Πρόκειται για το ius trium liberorum, το δικαίωμα που χορήγησε ο Αύγουστος στις μητέρες τριών ή περισσότερων παιδιών, βάσει του οποίου αποκτούσαν τη δυνατότητα να καταρτίζουν δικαιοπραξίες αυτοδυνάμως. Η μνεία του δικαιοπραξίας αυτού από τη Γλευπάτρα Πετρωνίου ξενίζει, διότι όλα τα άλλα κείμενα της Έδεσσας, και αναρίθμητα ακόμη από την υπόλοιπη Μακεδονία, παρουσιάζουν τις γυναίκες να προβαίνουν σε απελευθερώσεις δούλων αυτοδυνάμως, χωρίς τη συνδρομή κυρίου. Ο γνωστός ιδίως από το απτικό δίκαιο θεσμός της κυριείας φαίνεται πως δεν ίσχυε στη Μακεδονία, τουλάχιστον κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, όπως εξάλλου είναι άγνωστος και σε πολλές άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου⁵⁴. Το ius trium liberorum μνημονεύεται από την Γλευπάτρα κατά πλεονασμό, δίχως νομική σημασία και μάλλον εγγράφεται στο πλαίσιο της τιμητικής αναφοράς στην παιδοποιία, όπως συμβαίνει με ανάλογες αναφορές στον αριθμό των παιδιών που απέκτησε η τιμώμενη σε επιτύμβιες επιγραφές. Είναι χαρακτηριστικό ότι, μολονότι η επιγραφή τοποθετείται δύο έτη μετά την Constitutio Antoniniana, η Γλευπάτρα εξακολουθεί να χρησιμοποιεί τον ελληνικό ονοματικό τύπο,

ενώ αντίθετα μνημονεύει ένα δικαίωμα του ρωμαϊκού δικαίου, απελευθερώνοντας τον δούλο της με τρόπο τυπικά ελληνικό, και περιλαμβάνοντας στους όρους της απελευθέρωσης μια ρήτρα συνήθη στις ελληνικές και άγνωστη στις ρωμαϊκές απελευθερώσεις, αυτήν της γηροτορφίας.

Μία από τις ιδιαιτερότητες των εδεσσαϊκών απελευθερώσεων είναι η μνεία που γίνεται συχνά στη στηλογράφηση, ότι κατατέθηκε η καταγραφή ή η ωνή του απελευθερωμένου στο ιερό, που μερικές φορές πραγματοποιείται με τη συνδρομή επιμελητού. Μαθαίνουμε έτσι ότι το έτος 251 ο Αυρήλιος Τριπτόλεμος απελευθέρωσε τη δούλη του Ευταξία, της οποίας την καταγραφήν ανέθηκε στον ναό⁵⁵, ενώ το έτος 233 η Αιλία Ελένη απελευθέρωσε τον δούλο της Αντίπατρο, του οποίου την καταγραφήν έδωκεν τη θεώ⁵⁶. Μερικές φορές η καταγραφή αναφέρεται δίπλα στο ρήμα που δηλώνει την απελευθέρωση, όπως στην περίπτωση του εδεσσαϊκού γιατρού Αιλίου Νικολάου, που σημειώνει: δωρούμαι και κα/ταγραφήν (αντί του ορθού καταγράφω) Θεά Μα / ανεικήτω κοράσι/ον ονόματι Ερμι/όνην, και στη συνέχεια επαναλαμβάνει ότι έδωκε τας καταγραφάς της δούλης στον ναό⁵⁷. Τέλος, σε ένα κείμενο το ρήμα καταγράφω αντικαθιστά το ρήμα που δηλώνει την απελευθέρωση: ο Μέστριος Ιουλιανός κατέγραψεν στη θεά Μα την εξάχρονη δούλη του Αλεξάνδρα, και αυτή την καταγραφή έθηκεν στο ιερό⁵⁸.

Προφανώς η καταγραφή είναι το επίσημο έγγραφο της απελευθερωτικής πράξης, το οποίο κατατίθεται αμέσως στο αρχείο του ιερού, και με βάση το οποίο γίνεται στη συνέχεια η στηλογράφηση της απελευθέρωσης. Δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με το αν το έγγραφο αυτό είναι συστατικό της δικαιοπραξίας, είναι όμως πιθανότερο ότι έχει αποδεικτική ίσχυν. Ταυτόσημη έννοια με την καταγραφήν έχει και ο όρος ωνή, που, όπως γίνεται φανερό από τα κείμενα, χρησιμοποιείται εναλλακτικά. Η Κλαυδία Μακεδονία, που την συναντήσαμε νωρίτερα, απελευθέρωσε τους δύο δούλους που κληρονόμησε από το σύζυγό της, ων και τας ωνάς έθηκεν στο ιερό, με τη μεσολάβη-

ση του επιμελητού Κλαυδίου Ασκληπιοδώρου, ενώ η επίσης γνωστή μας Γλευπάτρα Ποπρωνίου απελευθέρωσε τον δούλο της Κάσσανδρο και στη συνέχεια σημειώνει: εστηλογράφησα τούτον και την ωνήν ανέθηκαν.

Ο όρος ωνή έχει δεχτεί ποικίλες ερμηνείες. Έχει ορθά επισημανθεί ότι η αρχική άποψη που εξηγούσε την ωνή ως το χρηματικό ποσόν που έπρεπε να καταβληθεί στο ιερό για να γίνει η καταγραφή της απελευθερωτικής πράξης, δεν ευσταθεί. Άλλα και η πιο εύλογη, εκ πρώτης όψεως, άποψη ότι η ωνή αναφέρεται στους τίτλους κυριότητας του κυρίου επί του δούλου που αποκτήθηκε με αγορά, και ότι οι τίτλοι αυτοί με την απελευθέρωσή του κατατίθενται στο ιερό, θα πρέπει να αναθεωρηθεί. Κι αυτό διότι κατ' αρχάς γίνεται προφανές από τα ίδια τα κείμενα ότι η ωνή χρησιμοποιείται κατά τρόπο ταυτόσημο με την καταγραφήν, που όπως προαναφέρθηκε είναι το έγγραφο της απελευθέρωσης. Άλλα το αποφασιστικότερο στοιχείο που επιβεβαιώνει την ταύτιση των δύο όρων είναι η απελευθερωτική πράξη του έτους 224, με την οποία ο Τιβέριος Κλαύδιος Πρόκλος απελευθερώνει τη δούλη του Μαρκία με τον όρο της παραμονής και εν συνέχεια αναφέρει ότι κατέθεσε στο ιερό της θεάς την ωνήν της δούλης, την οποία έγραψε με το χέρι του⁵⁹. Είναι φανερό ότι εάν η ωνή προσδιόριζε το συμβόλαιο με το οποίο ο Τιβ. Κλ. Πρόκλος αγόρασε τη δούλη, δε θα γραφόταν από τον αγοραστή ιδιοχείρως ταυτόχρονα με την απελευθέρωση, όπως αφήνει να καταλάβουμε η χρήση του ίδιου χρόνου, του αριστου, για την απελευθέρωση, την κατάθεση και την συγγραφή της ωνής.

Η ωνή λοιπόν, όπως και η καταγραφή, είναι το έγγραφο της απελευθερωτικής πράξης. Όμως ο όρος υποδηλώνει σαφώς αγοραπωλησία. Θα πρόκειται λοιπόν, τουλάχιστον στις περιπτώσεις που αναφέρεται κατάθεση ωνής, για καταβολή χρηματικού ποσού στον κύριο εκ μέρους των δούλων, οι οποίοι έτσι εξαγοράζουν την ελευθερία τους. Είναι μια πρακτική κοινή σε πλείστα μέρη του ελληνικού κόσμου. Σε πολλά επιγραφικά κείμενα ποικίλης προελεύσεως αναγράφεται σαφώς το χρηματικό ποσό το οποίο κατέβαλαν οι δούλοι προ-

κειμένου να αποκτήσουν την ελευθερία τους, ενώ σε άλλα ο υπαινιγμός της πληρωμής είναι σαφής, χωρίς να γίνεται μνεία του ποσού. Στα κείμενα της Έδεσσας δεν αναφέρεται το ποσόν που καταβλήθηκε, το οποίο οπωσδήποτε θα αναγραφόταν στο επίσημο έγγραφο, την ωνήν που ήταν κατατεθειμένη στο αρχείο.

Στις απελευθερωτικές επιγραφές της Έδεσσας βρίσκουμε επίσης τη ρήτρα της παραμονής του απελευθέρου κοντά στον απελευθερωτή, που, όπως μαρτυρούν οι επιγραφικές πηγές, ήταν πολύ συνηθισμένος στον αρχαιοελληνικό κόσμο, ενώ ήταν άγνωστος στο ρωμαϊκό δίκαιο. Η παραμονή διαρκεί όσο διάστημα βρίσκεται στη ζωή ο απελευθερωτής και προσδιορίζεται με το ρήμα προσμένω, γνωστό από αντίστοιχες πράξεις προερχόμενες από άλλα ιερά της Μακεδονίας (ήτις της ζωής μου χρόνον προσμένει)⁶⁰. Ένας πιο ασυνήθιστος τρόπος προσδιορισμού της παραμονής περιλέχει τον όρο χρήσις: η Αυρήλια Ζωσίμη απελευθέρωσε με αφιέρωση στη θεά Νέμεσι τη δούλη της Επίκτησιν, υφελομένην την χρήσιν/αυτής τον της ζωής χρόνον⁶¹, ενώ η Φλ. Κλ. Στρατώ απελευθερώνει με αφιέρωση στη θεά Μα τη δούλη της Παρμενίαν, εφ' ω ύπαντην [εις] χρήσιν εις τον της ζωής μου χρόνον⁶². Μολονότι σπάνιος, ο όρος χρήσις αναφερόμενος στην υποχρέωση παραμονής του απελευθερούμενου κοντά στον απελευθερωτή, είναι πάντως γνωστός στη Μακεδονία, καθώς και στην Αίγυπτο, σε παπύρους στους οποίους βρίσκονται καταχωρημένες απελευθερωτικές πράξεις⁶³.

Ανάμεσα στις απελευθερωτικές πράξεις από το ιερό της θεάς Μας βρίσκεται και μια επιγραφή που διασώζει μια διαφορετική δικαιοδοξία, τη δωρεά ενός αγροτεμαχίου στη θεά. Στο κείμενο αυτό του έτους 243 αναφέρεται ότι η Στρατώ, δούλη θεάς ανικήτου Μας, δωρίζει (καταγράφω) «δύο περίπου πλέθρα αμπέλων»⁶⁴. Δεν αποκλείεται η δωρεά να συνίσταται στην παραχώρηση της επικαρπίας επί του τμήματος αυτού του αμπελιού, και όχι στη μεταβίβαση της κυριότητας. Μολονότι η δωρήτρια αυτοαποκαλείται «δούλη της θεάς»,

η έκφραση αυτή δεν είναι δυνατόν να έχει νομική σημασία. Εάν η Στρατώ είχε πράγματι το status της δούλης και ανήκε στο ιερό, θα ήταν παράδοξο να χαρίζει στον κύριο της περιουσία την οποία προφανώς θα κατείχε ως peculium και η οποία εν πάσῃ περιπτώσει ανήκε ήδη κατά κυριότητα στον κύριο της, δηλαδή στο ιερό της θεάς Μας. Η Στρατώ λοιπόν είναι ελεύθερη, κατά πάσα πιθανότητα όμως όχι εκ γενετής: φαίνεται ότι απελευθερώθηκε με αφιέρωση στη θεά Μα, και έκτοτε τη συνδέει με το ιερό ένας ισχυρός δεσμός με ηθικές αλλά και πρακτικές παραμέτρους. Ο όρος «δούλη της θεάς» μάλλον δεν δηλώνει απλώς την ευσέβειά της, αλλά και την υποχρέωση που έχει να υπηρετεί στο ιερό κατά τις εορτασμίες ημέρες, όρος που συχνότατα περιλαμβάνεται στις απελευθερώσεις της Μακεδονίας και που ίσως είχε ως συνέπεια την οριστική αποκοπή των σχέσεων του απελευθέρου με την οικογένεια, δηλαδή τους κληρονόμους, του απελευθερωτή.

Ως παράλληλο θα μπορούσε να αναφερθεί ένα κείμενο του 3ου αιώνα από την αρχαία Σκύδρα⁶⁵, όπου αναγράφεται ότι η απελευθερούμενη θα είναι «δούλη της θεάς». Με την πράξη αυτήν, ένα ζευγάρι απελευθερώνει (ανατίθημειν), με αφιέρωση στη θεά Αρτέμιδη Γαζωρία, τη θρεπτή δούλη Ονησίμα προσδιορίζοντας ταύτην είναι δούλην της θεάς. Λίγο πιο κάτω διαβάζουμε τη λέξη «ελευθέραν», η οποία δεν συμβιβάζεται με την υπόθεση ότι η κυριότητα της δούλης απλώς μεταβιβάζεται στο ιερό, οπότε αυτή γίνεται δούλη του ιερού. Φαίνεται ότι η έκφραση δούλος της θεού ή ιερόδουλος συνηθίζόταν στις απελευθερώσεις που συντελούνταν στο ιερό της Αρτέμιδος Γαζωρίας, όπως μαρτυρεί και άλλη επιγραφή από το ίδιο ιερό⁶⁶.

Οι απελευθερώσεις με αφιέρωση στο ιερό της θεάς Μας, όπως και εκείνες των άλλων ιερών, είναι πραγματικές απελευθερώσεις και όχι απλώς μεταβιβάσεις της κυριότητας των δούλων στο ιερό. Οι αφιερούμενοι γίνονται απελευθεροί, συχνά μάλιστα περιλαμβάνεται στην πράξη ειδική ρήτρα που απειλεί την επιβολή προστίμου εναντίον όποιου επιχειρήσει

να διεκδικήσει τους απελεύθερους ως δούλους του, και ειδικότερα εναντίον των αληρονύμων και των δανειστών του απελευθερωτή. Η επιβολή προστίμου, το ποσόν του οποίου ποικίλλει, καταβλητέου άλλοτε στο ταμείο του ιερού και άλλοτε στο ιερώτατον ταμείον, δηλαδή στο φίσκον, εκφέρεται με τις παρεμφερείς φράσεις ός αν βουληθή αποσπάσαι αυτό (ή ός αν επιλάβητε ή ός αν ενλάβητε), δώσει των ταμείων⁶⁷. Άλλωστε η μέριμνα μπορεί να επεκτείνεται και στους κατιόντες του απελευθερού, όπως στην περίπτωση της Ευταξίας, που ο απελευθερωτής σημειώνει: Ος δ' αν βουληθή επιλαβέσθαι αυτης ή των γεννηθέντων εξ αυτής, δώσει των ταμείων *ε⁶⁸. Είναι προφανές ότι αν γίνονταν δούλοι του ιερού, δεν θα χρειαζόταν να αναγράφεται τέτοιος όρος σε μια ιδιωτική πράξη όπως είναι η απελευθερωση, αφού ασφαλώς ο νόμος θα προέβλεπε αυστηρές ποινές για όποιον αφαιρούσε από το ιερό δούλο του ιερού.

Μια ακόμη κατηγορία προστίμου που θεσπίζεται από την ιδιωτική βούληση είναι το πρόστιμο που συναντούμε σε επιτύμβιες επιγραφές. Για παράδειγμα, η Μαρκελιανή Ανχεία κατασκευάσεις βωμό στη μνήμη του συζύγου της Αιλίου Αλεξάνδρου και περιέλαβε στην επιγραφή την απειλή προστίμου, καταβλητέου στο αυτοκρατορικό ταμείο (φίσκος), εναντίον όποιου λοιμαίνη το μνήμα⁶⁹. Κατά πάσα πιθανότητα η ζήτρα του προστίμου απορρέει από νομοθετική διάταξη, τις επιμέρους ρυθμίσεις της οποίας αγνοούμε. Συγκρίνοντας με όσα μας είναι γνωστά από άλλες περιοχές της Μακεδονίας, και ιδίως από τη Θεσσαλονίκη, από όπου διασώζονται πολυάριθμες επιτάφιες επιγραφές με τη ζήτρα της επιβολής προστίμου, φαίνεται ότι ο νόμος δεν όριζε ούτε το ακριβές ποσόν του προστίμου, ούτε τον προορισμό του, αφού τα ποικιλόποσα πρόστιμα άλλοτε είναι καταβλητέα των φίσκων, άλλοτε τη πόλει και άλλοτε των ταμείων. Η επιβολή προστίμου σε όποιον μιαίνει τον τάφο, είτε επειδή θάβει άλλους νεκρούς, είτε επειδή τυμβωρύνει, είναι συνήθεια ρωμαϊκή η

οποία φαίνεται να εντείνεται κατά τον 3ο αιώνα, οπότε και τα πρόστιμα γίνονται πάρα πολύ υψηλά.

Με βάση τα αποσπασματικά στοιχεία που εξετάστηκαν σ' αυτή τη συνοπτική πραγμάτευση, δεν είναι δυνατόν βεβαίως να σχηματίσουμε πλήρη εικόνα όσον αφορά το δίκαιο που εφαρμόζοταν στη ρωμαϊκή Έδεσσα, μπορούν όμως να διατυπωθούν ορισμένες διαπιστώσεις. Γνωρίζουμε ότι στις ρωμαϊκές επαρχίες εφαρμόζονταν τα τοπικά δίκαια, τα οποία αναγνωρίζε το ρωμαϊκό δίκαιο ως έθιμα. Αυτό επιβεβαιώνεται και για τη Μακεδονία, με τη βοήθεια των επιγραφικών μαρτυριών της Έδεσσας. Το ενδιαφέρον είναι ότι αυτοί οι παλαιοί θεσμοί του ελληνικού ιδιωτικού δικαίου επιβιώνουν και μετά την *Constitutio Antoniniana* και εφαρμόζονται αδιατάρακτα σε όλη τη διάρκεια του 3ου αιώνα. Αυτό ισχύει ιδίως για τις απελευθερωτικές πράξεις, στις οποίες αναγνωρίζουμε πλήθος στοιχεία ελληνικού δικαίου. Κατ' αρχάς ο τρόπος της απελευθερωσης με αφιέρωση του απελευθερούμενου στο ιερό είναι ο πλέον κοινός στις ελληνικές απελευθερώσεις, από τον 4ο αι. π.Χ., ενώ δεν περιλαμβάνεται στους έγκυρους τρόπους απελευθερωσης που ζητά αναφέρονται στο ρωμαϊκό δίκαιο. Άγνωστη επίσης στο ρωμαϊκό δίκαιο είναι η ζήτρα της παραμονής του απελευθερού στο σπίτι του πρώην κυρίου, μέχρι τον θάνατο του τελευταίου, η οποία είναι αρκετά συνηθισμένη στις ελληνικές απελευθερώσεις. Από την άλλη μεριά παρεισφρέονταν μεταξύ των Ελλήνων κατοίκων διάφορες ρωμαϊκές συνήθειες, όπως είναι η επιβολή προστίμου εναντίον όποιου ιδιοποιείται ή καταστρέφει ξένο μνήμα. Είναι χαρακτηριστικό για την κοινωνία της εποχής ότι ένα στοιχείο αμιγούς ρωμαϊκού δικαίου που ξεχωρίζει, το *ius trium liberorum*, το επικαλείται σε δικαιοπραξία που ακολουθεί ελληνικό τύπο μια γυναίκα που, μολονότι έχει αποκτήσει τη ρωμαϊκή πολιτεία με την *Constitutio Antoniniana*, χρησιμοποιεί τον ελληνικό ονοματικό τύπο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στο κλασικό έργο του Μ.Γ. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μηνημείοις σωζομένοις*, Αθήνα 1896, με υπότιτλο «Επιγραφές Εδέσσης και περιφερείας Βοδενών» (τ. 1, σ. 32-57) περιλαμβάνονται 48 ελληνικές και μία λατινική επιγραφή και στις «Προσθήκες στις επιγραφές Βοδενών» (σ. 392-5) άλλες 11 ελληνικές μεταξύ των οποίων και χριστιανικές. Αρκετές μεταγενέστερες δημοσιεύσεις εμπλούτισαν το επιγραφικό υλικό, ώστε ο αριθμός των εδεσσαϊκών επιγραφών που είναι γνωστές να φθάνει περί τις 240, περιλαμβανομένων και των αδημοσιεύτων: A. Tataki, *Macedonian Edessa. Prosopography and Onomasticon* (Μελετήματα 18), Αθήνα 1994, σ. 22. Για πλήρη βιβλιογραφία στο Θέμα βλ. F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine* (BCH Suppl. 16), Paris 1988, σ. 131-34.
2. A. Panayotou - P. Chrysostomou, «Inscriptions de la Bottie et de l'Almopie en Macédoine», *BCH* 117 (1993), σ. 360-62 αρ. 1.
3. Liv. 45, 30: *Tertia regio nobiles Edessam et Beroeam et Pellam.*
4. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία*, σ. 34 αρ. 2
5. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία*, σ. 35 αρ. 3: *Η πόλις [και] οι/ουνπραγματευμένοι/ Ρωμαίοι/ Πετρωνίαν Λ./ Πετρωνίου Βάσσονι/ θυγατέρα Στράτιλλαν τιμων/τ[ε]ς θεοίς. Βλ. Δ. K. Kantsovylas, Μακεδονική Προσωπογραφία από τον 148 π.Χ. μέχρι των χρόνων του M. Kanonatίνου (Ελληνικά, Παράρτ. 8), Θεσσαλονίκη 1955, αρ. 1155.*
6. Για την διάκριση του πληθυσμού των ελληνικών πόλεων από τον πληθυσμό των τεσσάρων ρωμαϊκών αποικιών (*coloniae*) της Μακεδονίας βλ. F. Papazoglou «La population des colonies romaines de Macédoine», *Zina Antica* 40 (1990), 111-24, Πρβλ. M.B. Hatzopoulos, *BE* 1992, αρ. 297.
7. Π. N. Patapageorgiou, «Κυρίας θεάς Μας ανικήτου επικόου ναός εν Εδέσση τη Μακεδονική (Βοδενοίς) και 14 επιγράμματα», *Aθηνά* 12 (1900), 70-71, αρ. A2 = A. Tataki, *Edessa*, αρ. 7.
8. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία*, σ. 39 αρ. 10 = Tataki, *Edessa*, αρ. 132.
9. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία*, σ. 51 αρ. 39 = Tataki, *Edessa*, αρ. 161.
10. Βλ. Tataki, *Edessa*, σ. 86-7.
11. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία*, σ. 32 αρ. 1 SEG 24 (1969), 531 (στ. 4-5) J.M.R. Cormack, «Progress Report on the Greek Inscriptions of the Trite Meris for IG X», *Ancient Macedonia I* (1970), 199-200: *Αγαθή τύχη, /έτους ηπτα αγραφή/ εφήβων των εφηβευσάν/των υπό Λυσίμαχον Σαβίδιανού τον εφήβαρχον/ κατά το δόγμα της βουλής. Κλαύδιος Σερήνος, Δομύτιος Κονσπίδιος Κοινοτος/ Αλέξανδρος και Ειούλιος οι Μαρκίας. Ούλπιος Δομύτιος Επιδηφόρος, Εντυχίων Μακεδονίχουν, Ανίκητος/ Δρώβιος, Αλέξανδρος Παπά/ Ζώπυρος Ουαλερίου, Έσπερος Σεμέλης, Σούδιος Καλλίστης, Κλαύδιος* Φιλοίμενος/
12. Λ. Γουναροπούλου - M.B. Χατζόπουλος, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας. Α' Επιγραφές Βεροίας*, Αθήνα 1988, σ. 215-6, αρ. 135: εφηβικός κατάλογος του έτους 177/8, στον οποίο, από ένα σύνολο 25 εφήβων, δύο αναφέρονται με το μητρώνυμό τους, ο Ιούλιος Λικίνιος Κόιντας και ο Φιλιππος Φιλίππας. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε ένα άλλον κατάλογο από την ίδια πόλη, μεταγενέστερο όμως, αφού προέρχεται από το δεύτερο τέταρτο του 3ου αιώνα, κανένας από τους 22 εφήβους δεν αναφέρεται με μητρώνυμο (αντ. 216-8, αρ. 136). Κατά πάσα πιθανότητα η απονομή της ρωμαϊκής πολιτείας στο σύνολο των κατοίκων εξάλειψε την αιτία που δημιουργούσε τέτοιους είδους ανθρωπονύμια.
13. SEG 42 (1992), 580 όπου πέντε έφηβοι αναφέρονται με μητρώνυμα και αντ. 582 (δύο μητρώνυμα). Οι κατάλογοι χρονολογούνται μεταξύ 68/9 και 96/8 μ.Χ.
14. A. Ριζάκης - I. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας. Ελίμεια, Εορδαία, Νότια Λυγκηστίς, Ορεστίς*, Αθήνα 1985, σ. 176-79 αρ. 187: εφηβικός κατάλογος του έτους 146/7 στον οποίο οι πέντε από τους 21 εφήβους προσδιορίζονται με το μητρώνυμό τους: Τίτος Λύκας, Μάξιμος Αφροδιτώς, Τερτιανός Νικοπόλεως και οι αδελφοί Στράτων και Σιλουανός Υγείας.
15. A. Ριζάκης - Τουράτσογλου, *EAM* 168-76, αρ. 186, ψήφισμα των Βαττυναίων από την Ορεστίδα, του έτους 192/3 μ.Χ.
16. Πρώτος διατύπωσε την άποψη αυτή ο Αν. Χριστοφόπουλος στη βασική σήμερα μελέτη «Αι μητρωνύμαι παρά τοις αρχαίοις Έλλησιν», *Δίκαιον και Ιστορία*, Αθήνα 1973, σ. 60-67 (=Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινόν δίκαιον, Αθήνα 1946, σ. 130-39), όπου ορθά απορρίπτει την άποψη που εκφράσθηκε παλαιότερα, η οποία μέσα στα επιστημονικά συμφραζόμενα της εποχής της απέδιδε το φαινόμενο αυτό σε επιβίωση μητριαρχικών θεσμών. Για την ερμηνεία αυτή βλ. K. Keil, «Griechische Inschriften», *Philologus* 16 (1980), 9-12, 14. O. Braunstein, *Die politische Wirksamkeit der griechischen Frau*, Leipzig 1911, σ. 69-86. Για βιβλιογραφία σχετική με τα μητρώνυμα και νεότερες μαρτυρίες βλ. A. Tataki, «The Metronomics», *Aρχαία Μακεδονία* 5. 3. (1993) 1453-71.
17. F. Papazoglou, «Structures ethniques et sociales dans les régions centrales des Balkans à la lumière des études onomastiques», *Actes du VIIe Congrès International d'Epigraphie grecque et latine*, Constanza 1977 (Bucharest 1979), 168-69. Για βιβλιογραφία σχετική με τη χρήση των μητρωνυμικών στην ελληνική αρχαιότητα, 168 σημ. 83.
18. Δ. Γκόφας, *Iστορία και εισηγήσεις των Ρωμαϊκού δικαίου*, Β' Γ' έκδοση II, Αθήνα - Κομιτηνή 1989, σ. 81.
19. D. 23,2,24 pr. και 1 (Παύλος). Το κώλυμα αυτό το θεσπίσει ο Αύγουστος με την *lex Iulia de maritandis ordinibus* του 18 π.Χ.
20. Δ. Γκόφας, *Iστορία και εισηγήσεις*, 88. Πιθανώς

στον Αύγουστο οφείλεται και αυτή η απαγόρευση, που καταργήθηκε επί Σεπτιμίου Σεβήρου.

21. D. 23,2,63 (Παπινιανός), D. 23,38 pr. (Παύλος), C.I.5,4,6.

22. Gai. I. 76. Πρβλ. την απονομή από τον Βεσπασιανό της ουμαϊκής πολιτείας σε στρατιωτικούς από τους Φιλίππους, μαζί με το ius conubium για τις συζύγους που είχαν ήδη, καθώς και για τον πρώτο μελλοντικό γάμο των άγαμων: St. Link, *Konzepte der Privilegierung römischer Veteranen*, (Heidelberg Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien 9), Stuttgart 1898, σ. 22-23 αρ. 55, στ. 6-10: *ipsis liberis posterisque eorum/ civitatem dedit et conubium cum uxoribus, quas/ tunc habuisent, cum est civitas in data, aut si/ qui caelibes essent, cum is, quas postea duxis/sent dumtaxat singuli singulas*. Bl. V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, Berkeley/Los Angeles 1981.

23. Gai. I, 92. Για τη νεότερη θεωρητική κατασκευή ενός matrimonium iuris gentium βλ. P.E. Corbett, *The Roman Law of Marriage*, Darmstadt 1979² (1930) σ. 96-106.

24. Gai. I, 55.

25. Στο αρχαιότερο δίκαιο τα τέκνα μεικτών γάμων, σύμφωνα με έναν κανόνα θεωρούμενο ως παγκόσμιο και αποδιδόμενο στο ius gentium, ακολουθούσαν τη νομική κατάσταση της μητέρας τους, επομένως αποκτούσαν την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη, εάν η μητέρα τους ήταν Ρωμαία. Όμως η lex Minicia, που κατά την ορθότερη άποψη εκδόθηκε τον 1ο π.Χ. αιώνα, ορίζε ότι τα τέκνα που είχαν γεννηθεί από τον γάμο μεταξύ Ρωμαίας και ξένου, σε αντίθεση με τον προηγούμενο κανόνα, ακολουθούσαν την κατάσταση του πατέρα τους και γίνονταν peregrini: Gai. I,78.

26. Gai. I,77.

27. L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht*, Leipzig 1891, 105.

28. Gai. I,93.

29. Corbett, *The Roman Law of Marriage*, σ. 103.

30. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία*, σ. 34 αρ. 2. Για πλήρη βιβλιογραφία και για την τελευταία ανάγνωση, που διακρίνει ονόματα 30 εφήβων, βλ. Tataki, *Edessa*, αρ. 88, η οποία περιλαμβάνει στην προσωπογραφία της Έδεσσας 21 ονόματα. Σ' αυτά υπερτερούν οι Αυρηλίοι (δώδεκα Αυρηλίοι: αρ. 49, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 59, 61, 62 και 64), γεγονός που υποδηλώνει οψιψη κτήση της ουμαϊκής πολιτείας, αλλά μαρτυρούνται επίσης τέσσερις Ούλπιοι (αρ. 240, 241, 243 και 244) και τρεις Φλάβιοι (αρ. 311, 312 και 313).

31. Οι εδεσσαϊκές απελευθερώσεις που σώζονται σε κατάσταση ικανοποιητική για την έρευνά μας ανέρχονται σε 18. Απελευθερωτικές πράξεις σώζονται επίσης από την ευρύτερη περιφέρεια της Έδεσσας, κυρίως στην αρχαία Σκύδρα, της οποίας η ακμή τοποθετείται μεταξύ του πρώτου και του τρίτου αιώνα της Ρωμαιοκρατίας.

32. Η πρώτη δημοσίευση ενός συνόλου επιγραφών από το ιερό αυτό έγινε από τον Π.Ν. Παπαγεωργίου, Αθηνά 12 (1900), 65-86. Από τα «14 επιγράμματα» που αναφέρονται στον τίτλο, τα οκτώ είναι απελευθερωτικές πράξεις. Πρό-

κειται για τους αρ. 1, 2, 3, 5, 6, 9, 12, ενώ οι υπ' αρ. 8 και 11 είναι τμήματα της ίδιας επιγραφής. Το υπ' αρ. 10 είναι δωρεά αμπέλου στη θεά και τα υπόλοιπα σπαράγματα. Ορισμένες διορθώσεις έκανε ο Σ. Πελεκίδης, «Ανασκαφές Εδέσσης», ΑΔ 8 (1923), 159-69 και ο Φ. Πέτσας, «Πολυτόπιον της Εδέσσης», Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1977, 136-40. Από το ίδιο ιερό προέρχεται κίονας που φέρει χαραγμένες 17 απελευθερωτικές επιγραφές, από τις οποίες έξι δημοσίευσε ο Α. Κ. Βαβρίτσας, «Επιγραφές από την αρχαία Έδεσσα», *Αρχαία Μακεδονία* 4 (1986), 53-69.

33. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία*, σ. 393, αρ. 3.

34. Το πιθανότερο είναι ότι στην Έδεσσα η λατρεία της Μητρός Θεών ταυτίζόταν με αυτήν της θεάς Μας, βλ. M.B. Hatzopoulos, «Artemis Digaia Blaganitis en Macédoine», *BCH* 111 (1987), 404, σημ. 26.

35. Φ. Πέτσας, ΑΔ 24 (1969) Χρον. 305-6: Άνρ. Ζωσίμη, δόξαν και τη χρ[αίστη] βουλή/εδωρήσατο τη Δραστεία θεά Νεμέσει παιδίσκην/ ονόματι Επίκτησιν, υφελομένην την χοήσιν/ αντής τον της ζωής χρόνον, εν τω αν' ἔτει. J.-L. Robert, BE, 1972, 260. Η φράση δόξαν και τη κρατιστή βουλή έχει την έννοια της σύμφωνης γνώμης ή συγκαταθεσης της βουλής. Ο Μ. Χατζόπουλος παραλληλίζει τη χρήση της μετοχής δόξαν στο εν λόγω κείμενο με την έκφραση του υιού δόξαν στην επιτύμβια επιγραφή που εκδίδει, M.B. Hatzopoulos - L. D. Loukopoulos, *Recherches sur les marches orientales des Temenides I. Anthemonte-Kalindoia* (Μελετήματα 11), Αθήνα 1992, σ. 104-6. Η μνεία της βουλής ανακαλεί έναν γνωστό στο αρχαιοελληνικό δίκαιο τρόπο απελευθέρωσης, που γνώταν με δήλωση του κυρίου ενώπιον της βουλής (συνέδριον ή βωλά). Πρβλ. την έκφραση την ανάθεσην ποιούμενος διά τον συνεδρίου κατά τον νόμον Χαιρωνείων, σε απελευθερωτική επιγραφή από τη Χαιρώνεια του 2ου π.Χ. αι. R. Darest - B. Haussoullier - Th. Reinach, RIJG I, σ. 240.

36. Panayotou - Chrysostomou, *BCH* 117 (1993), σ. 360-62 αρ. 1: Ερυρινά Αριστοκλείδου α/νατίθησιν την/ν παιδίσκην Ευτυχίδα, το γένος Σύ/ραν, Παρθένων.

37. Ως παράδειγμα αυτού του απλού τύπου μπορεί να αναφερθεί ένα κείμενο του έτους 245 μ.Χ., Βαβρίτσας, *Αρχαία Μακεδονία* 4 (1986), σ. 60, αρ. 3 = SEG 36 (1986), 618: Αγαθή τύχη / Κλαύδιος Ασκληπιόδωρος χαρίζεται/ Μα ανεικήτω παιδαρείδιον Φιλόμουσον/ έτους γ. 9. τ', Λώου κ'.

38. Το ρήμα ανατίθημι σπανίζει ανάμεσα στις μακεδονικές απελευθερώσεις. Στα περίχωρα της Έδεσσας το ξαναβρίσκονται σε μια πράξη του 232 μ.Χ. από την αρχαία Σκύδρα: Δήμιτσας, *Η Μακεδονία*, σ. 95 αρ. 126 = RIJG II, σ. 250 αρ. 14. Σώζεται επίσης ένα παράδειγμα από τη Λευκόπετρα του 208 μ.Χ., ενώ είναι σύνηθες στη μικρή σειρά απελευθερωτικών πράξεων από το Sunodol στη Λυγκηστίδα, που χρονολογείται μεταξύ του τέλους του 3ου και των αρχών του 4ου αιώνα (S. Dull, *Die Gotterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit. Eine kultische und typologische Untersuchung anhang epigraphischer, numismatischer und archäologischer Denkmäler* (Münchener

archäologische Studien, Bd. 7), München 1977, σ. 381-2, αρ. 210.1 και 210.3).

39. Με βάση το άφθονο ανέκδοτο υλικό της Λευκόπετρας, ο Μ. Hatzopoulos, B.E. 1994, 403, σημειώνει ότι ο όρος παιδίσκη χρησιμοποιείται για να δηλώσει την ενήλικη δούλη, ηλικίας από 18 έως 40 ετών, ενώ οι όροι κόρα και κορασίον χρησιμοποιούνται για τη νεαρή δούλη, το πολύ μέχρι 20 ετών, που δεν έχει τεκνοποιήσει ακόμη.

40. 1) Παπαγεωργίου, Αθηνά 12 (1900), σ. 72, αρ. 9 (Φ. Πέτσας, *Μακεδονικά* 18 (1978), 202): Αγαθή τύχη/ Φάβιος Γραφικός και Ιουλία Χρήστη/ η γυνή αυτού κατά χρηματίσματα/ σμόν [θ]εάς Μας ανεικήτου δωρού/ νται παιδαρείδιον ονόματι Ζώσιμον το γεννηθέν εκ παιδίσκης αυτων Θεοσαλονείκης εν τω ΑQT/ έτει Αιδοναίου BA. Ευτυχώς. 2) Παπαγεωργίου, Αθηνά 12 (1900), σ. 71, αρ. 5 με τις διορθώσεις του L. Robert, «Actes d' affranchissement en Macédoine», *Hellenica* 1 (1940), 72, σημ. 1: [Αγ]αθή[ι] τύχη. Θεά/ [Μ]α ανεικήτ[ω] Κλ/αύδιος και Τινεία η/ γυνή αυτού δωρού/ ντει χρηματισθέντες παιδαρείδιον Φίλιππον/ εν τω εργ[ε]τέ[ι] μηνή Δελώ. Ευτυχώ[ς].

41. A. Cameron, «Inscriptions relating to sacral manumission and confession» *Harvard Theological Review* 32 (1939), 143-179, με πολλά παραδείγματα χρηματισμού σε ελληνικές επιγραφές, όπου εμφανίζεται κάποιος θεός σε όνειρο επιτάσσοντας συγχεκομένες ενέργειες. Εκτός από την Έδεσσα και τη μακεδονική Ηράκλεια Λυγκηστίδα, τα παραδείγματα προέρχονται από τον Πειραιά, τη Δήλο, τη Μυτιλήνη, τη Βιθυνία και την Πισιδία. Βλ. και Robert, *Hellenica* 1 (1940), 72 σημ. 1

42. Σχετικά με την περιουσία που ανήκε και στους δύο συζύγους πολυνόμημες είναι οι μαρτυρίες από τη Θεσσαλονίκη, όπου τα επιτύμβια μνημεία ανεγείρονται εκ των κοινών κόπων των δύο συζύγων. Η κοινοκτημοσύνη των συζύγων επί των περιουσιακών στοιχείων που αποκτήθηκαν εκ των κοινών καμάτων στις επιγραφές της Μακεδονίας και της Θράκης των ουμαϊκών χρόνων είχε επισημανθεί από τον A. Χριστοφιλόπουλο, «Η συζυγική κοινοκτημοσύνη κατά το δίκαιον των παπύων και οι Πέρσαι της επιγονής», Δίκαιον και Ιστορία, Αθήνα 1973, σ. 94-105 = Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βιζαντινόν δίκαιον, Αθήνα, σ. 140-56, ο οποίος σχολιάζει τις ομοιότητες μεταξύ του δικαίου της Μακεδονίας, χώρας από την οποία προήλθε ο αιγαπτιακός βασιλικός οίκος, και του δικαίου των παπύων.

43. Ανάλογα παραδείγματα συναντούμε και σε άλλα μέρη της Μακεδονίας. Βλ. λ.χ. την επιγραφή της Σκύδρας, του 232 μ.Χ., που αναφέρει ότι η Ουλπία Ευποδία και σύζυγος της Αυρηλίου Διονύσιος απελευθερώνουν από κοινού τη δούλη τους (θρεπτάριον ίδειον) Ονησίμα, επειδή τους υπηρέτησε καλά: Δήμιτσας, *Η Μακεδονία*, σ. 95 αρ. 126.

44. A. Μπαπτάκος, *Πράξεις κοινής διαθέσεως και άλλα συγγενή φανόμενα κατά το δίκαιον της αρχαίας Θεσσαλίας*, Αθήνα 1961, σ. 96-7.

45. IG IV, στήλη II, σ. 46-52 και στήλη III, σ. 23-27 και 31-35. J. Kohler - E. Ziebarth, *Das Stadtrecht von Gortyn*

und seine Beziehungen zum gemeingriechischen Rechte, Gottingen 1912, σ. 70.

36, 621: Αυοήλιος Τριπτόλεμος εδωρήσατο/ Μα ανεικήτω παι/δίσκην Ευταξίαν, / ης και την καταγρα/φήν ἐθηκεν εις τον/ νεώ. Ος δ' αν βουλη/θή επιλαβέσθαι αυ/της ή των γεν- νη/θέντων εξ αυτής/ δώσει τω ταμείω/* ε΄, εγράφη ἔτους/ θρατ', Υπεοβεστάμου.

56. Παπαγεωργίου, Αθηνά 12 (1900), σ. 70-1 αρ. 2: Αγαθή/ τύχη/ Θεά Μα/ ανεική/τω επη/κόω Αιλί/α Ελένη/ χαρίζε/ται δού/λον ίδιο(ν)/ ονόματι/ Αντίπα/τρον ου/ δούλου/ και την/ καταγρα/φήν έδω/κεν τη/θε[ώ] εν/τω ΑΠΤ/ έτει Πε/ριετίου/ΠΙ/ Ευτυχώς.

57. Βαθύτεσσις, Αρχαία Μακεδονία, σ. 61-2 αρ. 5 = SEG 36 (1986), 620: Αγαθή τύχη/ Αίλιος Νεικόλαος/ Εδεσσαάιος ιατρός/ δωρούμαι και κα/ταγραφήν Θεά Μα/ ανεικήτω κο-ράσι/ον ονόματι Ερμί/όνην των εκ παι/θίσκης Τερπίας ής/ φθάνων αυτός/ ηλευθέρωσα ου και/ τας καταγραφάς εδώ/ και δι' επιμελητού/ Κλ(αυδίου) Ασκληπιοδώρου. Ος/ δ' αν βουληθή απο/σπάσαι αυτό, δώσει/ τα ταιμείω *εφ'.

58. Βαρθίσας, Αρχαία Μακεδονία, σ. 57 αρ. 1 = SEG 36 (1986), 616: Αγαθή τύχη/ Μέστριος Ιουλιανός/ κατέγραψεν θεά Μα./ ανεικήτω επηκών/ γενομένη, κορα/σίδιον ο-νόμιατι/ Αλεξάνδραν ως ε/τών στ' το γεννηθέν εκ παιδί-σκης/ Επηγκήσεων ού/ και την καταγραφήν/ έθηκεν εν τω/ θυ' έτει. Ευτυχώς.

59. Ο Παπαγεωργίου, Αθηνά 12 (1900), σ. 72 αρ. 8 και σ. 73, αρ. 11 δημοσιεύεται την επιγραφή σε δύο ξεχωριστά μέρη. Όπως όμως επισήμανε ο Σ. Πελεκίδης, «Ανασκαφαί Εδέσ-σης», ΑΔ 8 (1923), 266, πρόκειται για ενιαίο κείμενο: *Έτους/ BOT Δαι/σίου ΗΙ/ Τιβ. Κλ./ Πρόκλος/ εχαρισά/μην τη/ κυ-ρια θεώ/ Μα ανεική/ τω παιδί/ σκην ονό/ματι Μαρκίαν ήτις/ της ζωής/ μου χρό/νον προσθιείνει/ [...] είμαι]. [Μετά] δε την/ τελευτήν/ μου είναι/ αυτήν της/ θεού καὶ/ τα ἔγγονα/ αυ-τής. Και/ την ανήν/ της παιδί/ σκην απε/θέμην τη/ θεώ, έ-γραψα δε τη/ εμαυτού/ χειρί. Ος/ αν δε της/ παιδίσκης εν-λά/ βητε δώ/σει εις το/ ταυτείον/ δηνάρια ΒΨΝ.*

60. Βλ. την προηγούμενη σημείωση

61.Φ. Πέτσας, ΑΔ 24 (1969) Χρον. 305-6 (J. - L. Robert, BE 1972, 260): *Αυρ Ζωσίμη, δόξαν και τη χρατίστη βουλή./ εδωρχήσατο τη Δραστείω θεά Νεμέσει παιδίσκην/ ονόματι Επίκτησιν, υφελομένην την χοήσιν/ αυτής τον της ζωής χρόνον εγ τα επί.*

62. Παπαγεωγίου, Αθηνά 12 (1900), σ. 73 αρ. 12: Αγαθή Μήτικη / Φλ. Κλ. Στρατόν / εδωροπάσιμη θεώρη Μαγνησική.

Maria S. Giouni

Edessaion polis.

Questions of law and institutions in Edessa under the Romans

This paper discusses aspects of the law and institutions of Edessa and its territory during the Roman period as attested by epigraphical evidence from the area. Alongside an investigation and evaluation of the (fragmentary) evidence relating to the law that was in force in the area in the early centuries of the Christian era, the writer conducts a comparative study of corresponding institutions in other parts of Macedonia and the rest of Greece.

των κοράκιστον ονόματι *Παραμενίαν* εφ' ω *έχω*/ αυτήν [*εις*] χρήσιν εις τον/*ης ζωής* μου χρόνο/[*νον*]. Ετούς ΓΙΥ Α/[*ιδο*] ναίου.

63. Λ.χ. *P.Oxy.* 494, του έτους 156 μ.Χ.: *την χοήσιν* (των δούλων) *επί τον της ξωής αυτής χρόνον.*

64. Παπαγεωργίου, Αθηνά 12 (1900), σ. 73 αρ. 10.
 Robert, *Hellenica I* (1940), 74-5, σημ. 4: *Ετονς ΑQT μηνός/Διού. Στρατ[τ]ώ δούλη/ θεάς ανικήτου Μαζ/ καταγόμενω αιμπέλων/ πλέθιοα δύο πλείον ή έ/λασσον τό[πω] μακρού*

65. Δήμιτοςας, Η Μακεδονία, σ. 95 αρ. 126 = RIJG II, σ. 250 αρ. 14 (Βλ. Robert, Hellenica I (1940), 70 σημ. 1): Ετους σογές σεβαστού./ μηνός Υπερθ(ερε)τάιον λ̄ /Ουλπία Ευπο-ρία και Αυ/ρήλιος Διονυσίος ηξί/ωσαν οι θρέψαντες κα/λώς δούλευθέντε[ς υπό]/ θρεπταρίουν ιδίουν ονόμα/τι Ονησίμαν περί έτη ιη α(να)τίθημεν θεά Αρτέμιδι Γαζωρία ταντήγ/ν] είν(αι) δούλην της θεάς προς τ[α]Ι/ εκτ(ο)ος ελευ-θέοαν μέχοιτ....].

66. A. Plassart, «Inscriptions de Pierie, d' Emathie et de Bottiée», *BCH* 47 (1923), 182-83. Robert, *Hellenica* I (1940), 70. M. B. Hatzopoulos, Cultes et rites de passage en Macédoine, (*Μελετήματα* 19), Αθήνα 1994, σ. 63-4: [*Αυρηλία Φιλίππα* *[η]/[π]ουν Ευροδίκης α/φίμη παιδίσκην ο/νόματι Αριάγυνη/θέα Αστέαδι Γαζώ/οία μεσόδουμάν ΤΟ*

67. 1) Βαθρίτσας, *Αρχαία Μακεδονία* 4 (1986), σ. 61-2.
 αρ. 5 = SEG 36 (1986), 620: Αγαθή τύχη/ Αίλιος Νεικόλαος/
 Εδεσσαίος ιατρός/ δωρούμαι και κα/ταγραφήν Θεά Μα/ α-
 νεικήτω κορδάσι/ον ονόματι Ερμί/όνην των εκ παι/δίσκης
 Τερτίας ής/ φθάνων αυτός/ ηλευθέρωσα ού και/ τας κατα-
 γραφάς έδω/κα δι' επιμελητού/ Κλ(αυδίου)/ Ασκληπιοδώ-
 ρου. Ος/ δ' αν βουληθή απο/σπάσαι αυτό, δώσει/ τω ταμι-
 είω εφ'. 2) Παπαγεωργίου, *Αθηνά* 12 (1900) σ. 72. αρ. 6:
 Αγαθή τύχη[η]./ Θεά Μα ανεική/τω επηριώ [Αυ]ξοηλία Λύ-
 κα η Λ[ύ]/κου Εδεσσαί[ου]/ δωρούμε δ[ο]ύ/λον μου Κο-
 πρ[ύ]/λον τον γεν[νη]θέντα εκ παι/δίσκης// μου Αμμίας.
 Οις δ' αν/] επιλάβητε δώ[σει]/ τω ταμείω τω Ιε[ρ]ωτάται
 δηνάρια Β[Φ]/ Έτους ΓΥ [Α]/πελλάτιον Λ./ Ευτυχώς. Βλ. ε-
 πίστης αρι. 59.

68. B&L, gnu 55

69. Δήμιτσας, Η Μακεδονία, σ. 394 αρ. 5: [Μ]αρκελια-
νή Ανχεία Ε[λί]ω Αλεξάνδρω τω (γ)λυκυ/[τά]τω ανδρί εκ
των ε[ι]δίων [μ]ηνήμης χάριν. Ος [αν] δε/ [τ]ούτον βωμόν
λοιπωαί/νη δώσι τω φίσκω φ'.

Αντώνιος Σ. Πέτκος

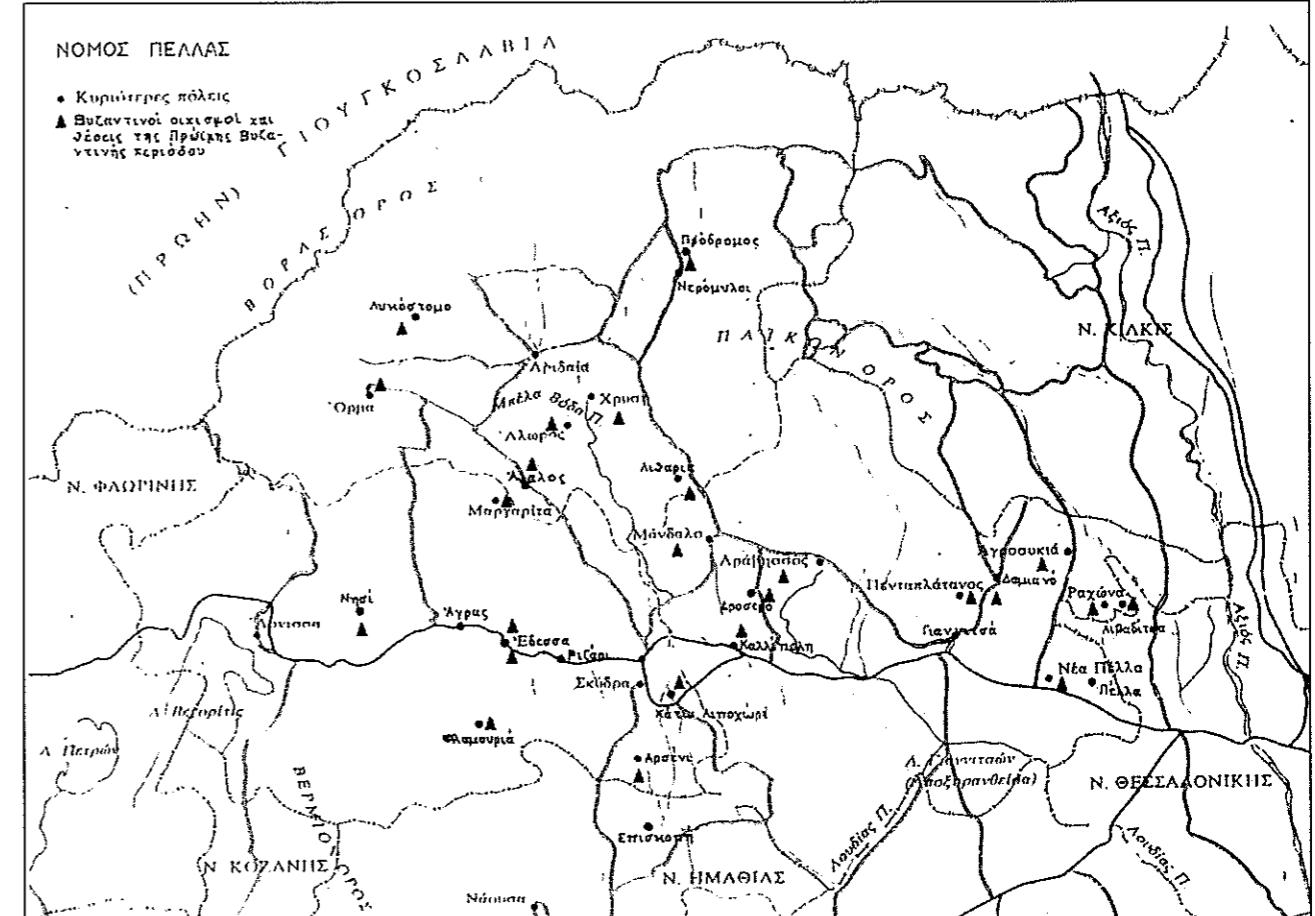
Ο Νομός Πέλλας κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο

(40ς - 60ς αι.)

Επαρχία Γιαννιτσών

Πέλλα. Οικοδομικά κατάλοιπα, νομίσματα¹ και αντιπροσωπευτική κεραμική² σηματοδοτούν την αναβίωση της Πέλλας κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο σε νέα επίκαιρη θέση, επί της Εγγατίας Οδού³, στην περιοχή των λεγόμενων «Λουτρών του Μεγάλου Αλεξάνδρου» (εικ.1), 1,5 χλμ. δυτικά της ομώνυμης ελληνιστικής ποωτεύουσας.

Στη συγκεκριμένη περιοχή εφευνήθηκε τμήμα των τειχών της πόλης (εικ. 2), αποσπασματικά υπολείμματα της δυτικής πύλης και δύο πολυγωνικοί πύργοι⁴. Το τείχος της πόλης έχει πάχος 1,20 μ. και σωζόμενο ύψος 1,40μ. Είναι

Χάρτης 1. Ο Νομός Πέλλας κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο (4ος-6ος αι.)